

УДК 811.161.2:81'373.611

Костич Л. М.

РЕЧОВИННІ ПРИКМЕТНИКИ ЯК ЗАСІБ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ І ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті проаналізовано категорійну семантику і словотвірні особливості речовинних прикметників із суфіксом *-овъ/-евъ* > *-овъ/-евъ*. Визначено твірну базу похідних, розглянуто випадки словотвірної синонімії. На матеріалі реконструйованих дериватів праслов'янської доби й ад'єктивів, засвідчених у пам'ятках давньої русько-української мови XI – XIII ст., розглянуто когнітивні механізми взаємодії мотивувальних субстантивів і словотвірної семантики похідних.

Ключові слова: відносні прикметники, словотвірна категорія, суфікс *-овъ/-евъ*, праслов'янська мова, давньоукраїнська мова XI – XIII ст.

Костыч Л. Н. Вещественные имена прилагательные как средство категоризации мира в праславянском и древнеукраинском языках. – Статья.

В статье проанализированы категорийная семантика и словообразовательные особенности вещественных прилагательных с суффиксом *-овъ/-евъ* > *-овъ/-евъ*. Определена мотивирующая база производных, рассмотрены случаи словообразовательной синонимии. На материале реконструированных дериватов праславянского периода и адъективов, обнаруженных в письменных источниках древнеукраинского языка XI – XIII вв., рассмотрены когнитивные механизмы взаимодействия мотивирующих субстантивов и словообразовательной семантики производных.

Ключевые слова: относительные имена прилагательные, словообразовательная категория, суффикс *-овъ/-евъ*, праславянский язык, древнеукраинский язык XI – XIII вв.

Kostych L. N. Material Adjectives as a means of a world's categorization in Proto-Slavic and Old Ukrainian language. – Article.

The categorical semantics and word-formative features of Material Adjectives with the suffix *-ovъ/-evъ* > *-ovъ/-evъ* are analyzed in the article. The motivational base of such derivatives are determined. The analysis of word-formative synonyms is presented. On the material reconstructed derivatives of proto-Slavic era and the adjectives fixed in Ukrainian monuments of 11–13th centuries the study determined the cognitive mechanisms of interaction derivational semantics and motivational base.

Key words: relative adjectives, word-formative category, suffix *-ovъ/-evъ*, Proto Slavic, Old Ukrainian language of 11–13th centuries.

Актуальними в лінгвістиці сьогодення є питання, пов'язані з вивченням процесів категоризації світу як основних функцій людської свідомості. І. Кант звернув увагу на те, що «ми не можемо досягнути жодного предмета поза категоріями; ми не можемо пізнати жодного осмислюваного предмета без допомоги споглядань, співвідносних із категоріями» [6, с. 235]. Поступово вироблена здатність людського інтелекту узагальнювати конкретно-предметне сприймання явищ матеріального світу стала потужним чинником становлення й розвитку мовних категорій. Глибину усвідомлення людиною довкілля, обсяг здійснюваних нею мисленнєвих операцій і досвід пізнавальної діяльності демонструють закріплені в мові закономірності творення дериватів. Не випадково О.С. Кубрякова наголошувала: «Немає нічого природнішого, ніж аналіз дериваційних явищ із когнітивних позицій: очевидно, що саме порівняння цих явищ із процесом пізнання й закріплення його результатів дозволяє спостерігати, з одного боку, у яких формах відбувалися пізнавальні процеси в мові, а з іншого – як змінювалася мова під впливом цих процесів і як вона повсякчас збагачувалася й розвивалася під час їх здійснення» [8, с. 91]. Усі сфери діяльності людини закономірно реалізуються в полі мови. Її словотвірний рівень першочергово слугує «показником і ви-

разником напряму культурного розвитку суспільства. <...> Словотвірні засоби стають засобом кодування культури, до кінця здійсненого в мові, – у її первнях: корені і формантові» [15, с. 250].

Когнітивні механізми категоризації й вербалізації дійсності за допомогою словотвірних формантів відображають похідні номінації природних (натурфактів) і штучних (артефактів) речовин і матеріалів¹ та співвідносних із ними ознак. Такі деривати репрезентують різні фрагменти довкілля й буття людини, засвідчують напрями й форми пізнавальних процесів, які вироблялися в мові від найдавніших часів. Сукупно вони формують семантико-словотвірну категорію речовинності, яка у процесі довговікового становлення зазнала кількісних і якісних змін.

В українській мові досліджувану словотвірну категорію репрезентує багатотисячний корпус дериватів із речовинною семантикою. До його складу входить словотвірний тип із суфіксом *-овъ/-евъ*, який від найдавніших часів був дуже активним у реалізації згаданих дериваційних процесів. Прикметники із суфіксом *-овъ/-евъ* виражають транспозиційне словотвірне значення «відносна ознака щодо речовини або матеріалу, названі мотивувальною основою». Залежно від лексичного значення твірного слова і специфіки пізнаваного через контекст зв'язку з позначуваним предметом

¹ Назви матеріалу й речовини можуть бути однаковими, оскільки речовина, з якої виготовлене фізичне тіло, є матеріалом, та різними, пор.: срібна ложка (срібло – речовина й матеріал); дере'яна ложка (матеріал – деревина; речовини – целюлоза, геміцелюлоза, лігнін).

або явищем реального світу загальна словотвірна семантика зазнає конкретизації як ознака за матеріалом: а) із якого щось виготовлено; б) який входить до складу чогось у помірній чи великій кількості; в) для якого щось придатне або призначене; г) якого щось стосується; із яким щось пов'язане [1, с. 131; 4, с. 41]. Лише варіант (а) засвідчує прямий вияв ознаки. Інші відображають розвиток системи додаткових значень, які послаблюють або й цілком втрачають зв'язок із матеріалом, маркуючи пізнавані в контексті якості, подібність тощо. Відносимо їх до групи матеріально-речовинних прикметників, беручи до уваги «функційну близькість їхньої іманентної семантики до основного значення «вираження ознаки за відношенням між предметом (предметами) і матеріалом» (пор.: *дубовий ліс* «ліс, у якому ростуть дуби» // *дубовий стіл* «стіл, зроблений із дуба»)» [14, с. 160]. На маргінесі перебувають похідні, що співвідносяться із конструкціями «Х призначений (або придатний) для Y», «Х пов'язаний з Y; Х стосується Y», у яких Х позначає предмет, а Y – матеріал, речовину. Розглядаємо їх у межах словотвірної категорії речовинності умовно й лише на основі того, що вони містять компонент із семою «речовина, матеріал».

Дериваційна категорія речовинності є однією з основних мовних категорій. Питання її місця й ролі в загальній категоризації світу розглядали українські й зарубіжні мовознавці (І.В. Арнольд, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, М.А. Жовтобрюх, І.Г. Матвіяс, Н.Г. Озерова та ін.). Щоправда, предметом дослідження учених є здебільшого лексико-граматичний розряд речовинних іменників. Зокрема, послідовно досліджено лексичну семантику і словозміну матеріально-речовинних субстантивів у праці І.І. Погрібного [12]. Граматичну специфіку таких номінацій описали Л.М. Кознева [7] і Т.Ю. Мороз [10]. Когнітивні механізми творення речовинних іменників вивчають Т.Г. Борисова [2], Г.В. Мустакімова [11].

Функціонування відносних прикметників – виразників речовинної семантики – у системі сучасної української мови аналізували О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, О.С. Шевчук. Історичний матеріал представлено в дослідженнях В.М. Васильченка, І.Т. Вербовської, А.П. Грищенка, Н.П. Зверковської, Л.Д. Коцюби, І.І. Кунця. Однак розкриття історичних умов і причин розбудови категорії речовинності на матеріалі ад'єктивних дериватів, опис динаміки її становлення у поступі шляхом вивчення ролі словотвірних формантів і дослідження особливостей функціонування окремих словотвірних типів від праслов'янського часу до сьогодні залишилося поза увагою дослідників. Пропонована лінгвістична розвідка репрезентує фрагмент саме такого аспекту висвітлення порушеної проблеми, що забезпечує її актуальність і новизну.

Мета статті – окреслити історію становлення структури й семантики речовинних прикметників із суфіксом *-ов/-ев-*, показати, що аналізовані деривати у праслов'янській і давньоукраїнській мовах сформували окремий словотвірний тип, який у подальші періоди відіграв провідну роль у розбудові категорії речовинності в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких завдань: 1) здійснити вибірку прикметників із суфіксом *-овъ/-евъ- > -овь/-евь-*, опрацювавши писемні тексти, а також етимологічні, історичні, тлумачні та інші словники; 2) з'ясувати семантичну базу мотивувальних іменників; 3) проаналізувати функційно-семантичний діапазон дериватів; 3) окреслити особливості формування словотвірного типу із суфіксом *-овъ/-евъ- > -овь/-евь-* у проекції на діакронію.

Історія виникнення суфікса *-ов/-ев-* (< *-овъ/-евъ-* < *-овь/-евь-*), продуктивного у творенні відіменникових прикметників, пов'язана із процесами розвитку атрибутивності імен. Про це свідчить велика кількість похідних, які вказують на ознаку предмета за відношенням до іншого предмета. Матеріал етимологічних словників і найдавніших писемних джерел засвідчує дві функції суфікса *-овъ/-евъ-*: 1) творити присвійні прикметники від іменників – назв істот; 2) творити відносні прикметники від іменників – назв рослин, матеріалів тощо, маркуючи речовинність [16, с. 220–221; 17, с. 4; 18, с. 80; 19, с. 472–473]. У різних фонетичних варіантах, зберігаючи вироблену й закріплену в праслов'янській мові здатність продукувати присвійні й відносні прикметники, суфікс *-овъ-* був успадкований усіма слов'янськими мовами.

За даними лексикографічних джерел реконструйованої праслов'янської лексики, суфікс *-овъ/-евъ-* здавна функціонував як самостійний словотвірний елемент, продуктивний у функції творення десубстантивів. Зважаючи на відсутність писемних праслов'янських пам'яток і неможливість контекстуально ідентифікувати прикметникову семантику, значення «відносна ознака щодо речовини, матеріалу, названих твірною основою» установлюємо на базі потенційної стилістично немаркованої сполучуваності. Таке значення фіксують тлумачні словники як типові для прикметника у стилістично нейтральних конструкціях.

Більшість праслов'янських прикметників на *-овъ/-евъ-*, які можна розглядати як такі, що, крім загальної семантики «який стосується того (власний тому; придатний для того), що називає твірною основою», здатні виражати ознаку за відношенням до речовини-матеріалу («який виготовлений із того, що називає твірною основою»), мотивовані іменниками, що позначають реалії живої природи. Такі деривати репрезентують той фрагмент дійсності, що був визначальним і безпосередньо

пізнаваням у житті давніх праслов'ян-землеробів. О.О. Потєбня зауважував: «Давня <...> людина дивилася на природу лише корисливо, що показує мова і поезія; як дітям, природа подобалася їй, наскільки була корисною» [13, с. 57]. Дериваційна категорія речовинності має виразний прагматичний характер.

Традиційно до лексико-граматичного розряду речовинних іменників відносять назви рослин. Прикметники, мотивовані іменниками-флоронімами, найвірогідніше виражають загальну відносну ознаку «який пов'язаний із тим (стосується того), що називає твірна основа». На підставі пізніших фіксацій у контексті можемо лише гіпотетично встановити сему «матеріал» у похідних, які утворені від:

а) назв дерев: **ablonevъ(jb)/*ablonovъjb* (< **ablon'a*) «яблуневий» [ЭССЯ I, с. 42], **berstovъ(jb)* (< **berstъ/*berstъ*) «берестовий» [SP I, с. 209; ЭССЯ I, с. 199], **bukovъ(jb)* (< **bukъ*, або від **buku/-ъve*) «буковий» [ЭССЯ III, с. 89–90], **gruŝevъ(jb)* (< **gruŝa*) «грушевий» [ЭССЯ VII, с. 157], **klenovъ(jb)* (< **klenъ*) «кленовий» [ЭССЯ IX, с. 194], **olъhovъ(jb)* (< **olъxa*) «вільховий» [ЭССЯ XXXII, с. 82], **opsinovъ(jb)* (< **opsina*) «осиковий» [ЭССЯ XXXII, с. 95], **opsovъjb* (< **opsa*) «осиковий» [ЭССЯ XXXII, с. 97] (пор. укр. діал. *осóви(й)* «осиковий») [8, с. 39] та ін.;

б) назв кущів: **bъzovъ(jb)* (< **bъzъ*) «бузиновий» [ЭССЯ III, с. 144], **dernovъ* (< **dernъ/*dernu*) «дереновий» [SP III, с. 43], **glodovъ(jb)* (< **glodъ*) «глодовий» [ЭССЯ VI, с. 136], **kalinovъjb* (< **kalina*) «калиновий» [ЭССЯ IX, с. 122], **lěščinovъjb* (< **lěščina*) «ліщиновий» [ЭССЯ XIV, с. 264] та ін.;

в) назв бобових культур: **bobovъ(jb)* (< **bobъ*) «бобовий» [SP I, с. 289; ЭССЯ II, с. 144], **gorxovъ(jb)* (< **gorxъ*) «гороховий» [ЭССЯ VII, с. 44–45] та ін.;

г) назв овочів: **česnovъ* (< **česnъ*) «часниковий» [ЭССЯ IV, с. 89], **lukovъ(jb)* (< **lukъ*) «цибулевий» [ЭССЯ XV, с. 171] та ін.;

г) назв культурних і дикорослих трав'янистих рослин, мохів: **lorixovъ(jb)* (< **lorixъ/*lorixa*) «лопуховий» [ЭССЯ XV, с. 68–69], **lъnovъ(jb)* (< **lъnъ*) «із льону» [ЭССЯ XVII, с. 87], **makovъ(jb)* (< **makъ*) «маковий» [ЭССЯ XVII, с. 144–145], **mъxovъ(jb)* (< **mъxъ*) «моховий» [ЭССЯ XX, с. 214–215] та ін.

Нечисленними є матеріально-речовинні іменники інших семантичних груп, які реалізували свій дериваційний потенціал у прикметниках за допомогою суфікса *-ovъ/-evъ-*. Це, зокрема, назви плодів, складових частин, речовин, пов'язаних із рослинами чи тваринами, що стали твірною базою для похідних: **koŝevъ(jb)* (< **koŝa*) «шкіряний» [ЭССЯ XII, с. 38], **lubovъ(jb)* (< **lubъ*) «з липової кори» [ЭССЯ XVI, с. 156], **lyčevъ(jb)* (< **lyko*) «з лика» [ЭССЯ XVII, с. 17], **mъzgovъjb* (< **mъzga*

«подрібнена плодоовочева маса») «який стосується м'язги» [ЭССЯ XVIII, с. 226], **mъxovъ(jb)* (< **mъxъ*) «хутрянний» [ЭССЯ XVIII, с. 151], **mozgovъ(jb)* (< **mozgъ*) «мозковий» [ЭССЯ XX, с. 93–94] та ін. До дериватів, утворених від назв речовин, які є наслідком процесів, що відбуваються у тканинах живих організмів, належать прикметники **gnojevъ(jb)* (< **gnojъ*) «гнійний» [ЭССЯ VI, с. 177], **močevъ(jb)* (< **moča/*močъ*) «сечовий» [ЭССЯ XX, с. 78] і под.

Серед реконструйованих лексем кількісно невелику групу формують прикметники на *-ovъ/-evъ-*, мотивовані іменниками – назвами порід, мінералів, каменів, сплавів тощо: **kremenovъ(jb)* (< **kremen-* (пор. також **kremu/*kremene* «кремній») «кремнієвий» [ЭССЯ XII, с. 116], **mъdovъjb* (< **mъdъ* «мідь») «мідний» [ЭССЯ XVIII, с. 144] та ін. Окремі прикметники мотивовані: а) назвами атмосферних явищ: **mъglovъjb* (< **mъgla*) «туманний» [ЭССЯ XXI, с. 97] та ін.; б) назвами сукупностей і сумішей речовин, продуктів, які є наслідком взаємодії речовин: **ogn'evъ(jb)* (< **ognъ*) «вогневий» [ЭССЯ XXXII, с. 29] та ін.

Спорадично трапляються ад'єктиви, утворені від іменників – назв неорганічних та органічних речовин, які існують у природі або добути із природних речовин і є результатом переробки рослин (тварин) чи інших матеріалів. З-поміж праслов'янських реконструкцій можуть бути виокремлені, зокрема, прикметники **degъtovъ* (< **degъtъ*) «який стосується дьогтю» [SP III, с. 34], **ocъtovъjb* (< **ocъtъ*) «оцтовий» [ЭССЯ XXXII, с. 11] та ін.

Невелику групу утворюють лексеми, співвідносні з назвами продуктів рослинного і тваринного походження на зразок **xlъbovъjb* (< **xlъbъ*) «хлібний» [ЭССЯ VIII, с. 27], **lojevъ(jb)* (< **lojbъ*) «сальний» [ЭССЯ XV, с. 256–257], **medovъ(jb)* (< **medъ*) «медовий» [ЭССЯ XVIII, с. 58–59], **mъkovъ(jb)* (< **mъka*) «борошняний» [ЭССЯ XX, с. 139] та ін.

Серед праслов'янських реконструкцій досить багато спільнокореневих дериватів з однофункційними суфіксами *-nъ-*, *-ěnъ-(-anъ-)*, *-ovъ-(-evъ-)*, причому використання останніх зазвичай не було мотивоване структурно-семантичними характеристиками твірних основ. Такі пари і трійки виразно демонструють асиметрію мовного знака на словотвірному рівні, наприклад: **dъbovъ(jb)/*dъbъnъ(jb)/*dъbъnъ* (< **dъbъ*) [ЭССЯ V, с. 89, 92–93; SP IV, с. 172–173], **gruŝevъ(jb)/*gruŝъnъ(jb)* (< **gruŝa*) [ЭССЯ VII, с. 157], **lorixovъ(jb)* (< **lorixъ/*lorixa*) **loriŝъnъ(jb)* (< **lorixъ*) [ЭССЯ XV, с. 68–69; XVI, с. 76], **lyčevъ(jb)/*lyčъnъ(jb)/*lyčanъ(jb)/*lykovъjb* (< **lyko*) [ЭССЯ XVII, с. 17, 32–33], **lъnovъ(jb)/*lъnъnъ(jb)/*lъnъnъ(jb)* (< **lъnъ*) [ЭССЯ XVII, с. 82–83, 87, 91], **medovъ(jb)/*medvъnъ(jb)/*medvъnъ(jb)/*medъ*

нь (< *medъ) [ЭССЯ XVIII, с. 58–59, 67–68, 73], *mulovъjъ//*mulъkъjъ//*mulъnъjъ (< *mulъ «мул; осад») [ЭССЯ XX, с. 185, 187–188], *mъglonъjъ//*mъglъjъ//*mъglъnъjъ (< *mъgla) [ЭССЯ XXI, с. 97], *osъtovъ(jъ)//*osъtnъ(jъ) (< *osъtъ) [ЭССЯ XXXVI, с. 77, 80–81] та ін.

Структурні особливості твірних основ спричинили дериваційну синонімію форм *koževъ(jъ) (< *koža)//*koževъnъ(jъ) (< *koževъ або *koža)//*kožanъ(jъ) (< *koža) [ЭССЯ XII, с. 37–39], *obrexovъ(jъ) (< *obrexъ)//*obrěšъjъ//*obrěšъnъ(jъ) (< *obrěxъ) [ЭССЯ XXIX, с. 69–70, 80] та ін.

У подальші періоди розвитку української мови суфікс -ов/-ев- зберіг і розвинув успадковану із праслов'янської мови функцію творити прикметники від речовинних іменників [17, с. 3–5; 18, с. 80; 19, с. 473]. Взаємодіючи з іменниковими твірними основами, аналізований словотворчий афікс виявляв неоднакову активність у продуктуванні ад'єктивних дериватів від речовинних іменників різних лексико-семантичних груп.

Опрацьовані писемні джерела і словники, які відображають риси давньої русько-української мови XI–XIII ст., фіксують прикметники із суфіксом -овъ/-евъ-, утворені від речовинних іменників давніх основ на *д: дубовъи (< дубъ = джбъ) [Срезн. I, с. 739], оръховъи (< оръхъ) [Срезн. II, с. 711] та ін.; на *б: березовъи (< береза) [Срезн. I, с. 70], вьръбовъи = врьбовъи (< вьрба = верба = врьба) [Срезн. I, с. 461], тисовъи (< тиса) [Срезн. III, с. 960], липовъи (< липа) [СДРЯ I, с. 155] та ін.; на *м: медовъи (< медъ) [СДРЯ IV, с. 516], тьрновъи = тръновъи (< тьрнъ = трънъ = тернъ) [Срезн. III, с. 1087] та ін.; на *г: огневыи = ѿгневи (< огнь) [Срезн. III; ГА, с. 566; Срезн. II, с. 602] тощо.

Більшість прикметників із суфіксом -ов/-ев- утворені від іменників – назв дерев, зрідка кущів. У текстах пам'яток XI–XIII ст. такі похідні нечасті й повторювані. Більшість із них співвідноситься з конструкцією «виготовлений із того, що називає твірна основа». Наприклад: вьръбовъмъ жьзломъ [Срезн. I, с. 460], жьзль дѣсковъ (лѣсковъ співвідноситься з στυράκινος) [Срезн. II, с. 75], оръховъи жезль [Срезн. II, с. 711], свидовомъ жезліемъ (< свид, свидина «кущ із родини кизилівих») [Срезн. III, с. 271], ковчежець ситовъи (< ситъникъ «очерет») [Срезн. III, с. 361], кла(д)ма сосновъи [Срезн. III, с. 468], на кровати тисовъ [Срезн. III, с. 960], тръновъ вѣнець [Срезн. III, с. 1086], фуникова жьзла [Срезн. III, с. 1357] і под.

У деяких контекстах описувані деривати позначають однорідний за складом матеріал як компонент чогось, маркуючи семантику «який складається з названого твірною основою», пор.: дьбри тисовъа [Срезн. III, с. 960] «де ростуть тиси»; сады фуниковы [Срезн. III, с. 1357] «у яких ростуть фінікові дерева»; на Берестовѣ. в селци

еже зооуть ныне Берестовое [ПВЛ, с. 80]. На думку І.М. Железняк, «первісною була назва урочища, місцини, зарослої берестом. Ще в XIX ст. на схилах Печерської гори, поблизу колишнього Миколаївського монастиря, ріс берестовий ліс» [5, с. 12–13].

Похідні прикметники у сполуках з іменниками – назвами частин дерев, кущів та інших рослин або такими іменниками, що позначають сукупність, фігурують переважно як виразники загальної семантики «який пов'язаний із тим (стосується того), що називає твірна основа»: кору березову [Срезн. I, с. 70], бѣбиово(м) листвие(м) [Срезн. I, с. 196] «фіалковим», доубовоу кору [Срезн. I, с. 739], сосновоу кору и листъ липовъ [Срезн. III, с. 468], тьрновае дрѣво [Срезн. III, с. 1086], фуниковоу цвѣтоу [Срезн. III, с. 1357], оръховы ядрыци [Усп., с. 208] тощо.

Пам'ятки XIV–XV ст. фіксують лексему вишневыи = вишняевыи (< вишнае) у ролі вираження якісної ознаки за подібністю до кольору: вишневы бархаты [Срезн. I, с. 266] «які мають колір вишні».

У ролі творення речовинних ад'єктивів від назв культурних і дикорослих трав'янистих рослин, злакових і бобових культур суфікс -ов/-ев- не виявив помітної продуктивності. У давньорусько-українській мові панівним у цій сфері був суфікс -ан-, а також спорадично використовувався суфікс -н-, пор.: былианъи = былианъи, былънъи (< былие «трава»): листіемъ быліаномъ [Срезн. I, с. 203]; зеланъи, зельнъи (< зелие «зілля») [Срезн. I, с. 971], отъ хмѣлна короба, и отъ лянна [Срезн. II, с. 67], овьсаяная зобница [Срезн. II, с. 596], зьрно же гороуштьно или просано [Срезн. II, с. 1590], рѣжанъ хлѣбъ [Уст., 35г] та ін.

Спільнокореневі словотвірні дублети з -ов/-ев-, -ан-, -ьн- демонструють тенденцію до розподілу функцій аналізованих формантів, започатковану ще у праслов'янську добу. Похідні на -ов/-ев-, -ан-, -ьн-, крім семантики «виготовлений із (складається з) названого твірною основою», засвідчують загальне значення «стосується того, що називає твірна основа». Як показує матеріал, суфікс -ьн- послідовніше тяжіє до творення відносних дериватів із семантикою «пов'язаний із тим, що називає твірна основа», які в контексті можуть розвивати вторинні якісні характеристики, пор.: вьръбовъмъ жьзломъ – Вербны <...> вѣтви; праздъникъ вьръбны; вьръбнае недѣла «шоста неділя Великого посту» [Срезн. I, с. 460–461]; тръновъ вѣнець//трънанъ вѣнець – пѣть <...> трънънъи «зарослий терном; непрохідний» [Срезн. III, с. 1086–1087] і под.

У XI–XIII ст. кількісно повноцінні угруповання прикметників на -ов/-ев-, співвідносних із назвами речовин і матеріалів неживої природи, хімічних речовин, волокон, тканин, виробів

різних промислів, продуктів харчування, зокрема рослинного чи тваринного походження, не сформувалися. Пам'ятки, поруч із похідними на *-ан-* і *-ьн-* (*-овьн-*), документують успадковані із праслов'янської мови прикметники *огневыи* «вогняний» та *медовыи* «медовий», пор.: *огневи* [ГА, с. 566] – *сполъть огненъ* [ПВЛ, с. 40] – *стъльть огньнъ* [Усп., с. 118] «із вогню»; *съта медвьна* [Ізб. 1076, 83 зв.] «стосується меду», *безмъгриє медвьноу* [Ізб. 1076, с. 265] «стосується напою з медом», *ръкы <...> медвьна* [СДРЯ IV, с. 515] «із меду» – *уста медвенья* [ДЗ, с. 64] «солодкі» – *медова чаща* [Срезн. II, с. 121] «для меду», *оброкъ медовыи* [Срезн. II, с. 121] «пов'язаний із медом» – *медовнає же капля* [СДРЯ XIV, с. 516] «із меду». Порівнявши хронологію фіксацій, маємо підстави констатувати, що відповідні похідні на *-ов-* фігурують у писемних джерелах пізнішого часу.

До давніх форм належать деривати із суфіксом *-ов-* (*шелковыи* = *шьлковыи* = *шолковыи* та *слоновыи*), що характеризують ознаки предметів за матеріалом, з якого вони виготовлені або яким декоровані: *запоны шелковыа* [ГА, с. 562]; *одръ слоновъ* [Срезн. III, с. 422] «який оздоблений слоновою кісткою».

Речовинні іменники – назви декоративних і коштовних каменів, металів, сплавів, природних сумішей і речовин та под. – вживаються у найдавніших писемних джерелах. Водночас утворені від

них похідні ад'єктиви на *-ов-/ев-* трапляються переважно в текстах, датованих XIV і наступними століттями. Це відображають, наприклад, деякі реєстри праці І.І. Срезневського «Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ», пор.: *камыкъ адамантъ* [Срезн. I, с. 6] – *ногти адамантовъ* [Срезн. I, с. 6]; *стѣбую Софию свиньцемъ всю прамъ* [Срезн. III, с. 273] – *за свинцовыми печатьми* [Срезн. III, с. 273] та ін.

Дериваційна категорія речовинності репрезентує окремих фрагмент дійсності, відображаючи механізми категоризації світу в континуумі численного корпусу похідних прикметників із речовинною семантикою. У праслов'янській і давньоруськоукраїнській мовах досить активним у реалізації згаданих процесів був суфікс *-овъ-/евъ->-овъ-/евъ-*. Твірну базу дериватів формували насамперед іменники – назви речовин і матеріалів живої природи. Прикметники, мотивовані речовинними номінаціями інших лексико-тематичних угруповань, нечисленні. Розширення твірної бази прикметників на *-ов-/ев-* припадає на XIII–XIV ст. і набуває розвитку в подальші періоди функціонування української мови. Речовинні деривати зберігають принципи традиції і спадкоємності у процесах категоризації й вербалізації довкілля. Перспективним є дослідження того, як втілювалися ці принципи в розбудові категорії речовинності в діяхронії.

Література

1. Безпояско О.К. Прикметник / О.К. Безпояско // Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – С. 93–141.
2. Борисова Т.Г. Деривационная категория вещественности в языковой категоризации действительности / Т.Г. Борисова // Язык. Текст. Дискурс : Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / под ред. проф. Г.Н. Манаенко. – Вып. 5. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 291–297.
3. Борисова Т.Г. Когнитивные механизмы деривации: деривационная категория вещественности в современном русском языке : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т.Г. Борисова. – Краснодар, 2008. – 49 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 220 с.
5. Желзняк І.М. Київський топонімікон / І.М. Желзняк ; відпов. ред. В.П. Шульгач. – К. : ВД «Кий», 2014. – 224 с.
6. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – Минск : Литература, 1998. – 96 с.
7. Кознева Л.М. Числовые парадигмы вещественных и отвлеченных существительных в русском языке XVI – XVII вв. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л.М. Кознева. – М., 1983. – 24 с.
8. Кубрякова Е.С. К построению типологии словообразовательных категорий / Е.С. Кубрякова // Актуальные проблемы современного словообразования : Труды Междунар. науч. конф. (г. Кемерово, 1–3 июля 2005 г.) – Томск, 2006. – С. 90–96.
9. Лысенко А.С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины / А.С. Лысенко // Славянская лексикография и лексикология. – М. : Наука, 1966. – С. 5–60.
10. Мороз Т. Граматична специфіка речовинних іменників у сфері реалізації числової парадигми / Т. Мороз // Наукові записки. Серія «Філологічні науки (мовознавство)» – Вип. 89 (4). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 171–175.
11. Мустакимова Г.В. Вещественно-собираательные существительные в когнитивно-прагматическом аспекте / Г.В. Мустакимова // Филологические науки в России и за рубежом : матер. Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб. : Реноме, 2012. – С. 154–157.
12. Погрібний І.І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика і словозміна) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.І. Погрібний. – К., 2000. – 21 с.
13. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
14. Словотвір сучасної української літературної мови / відпов. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1979. – 406 с.
15. Фаріон І. Словотвірні норми в контексті національно-культурних орієнтацій / І. Фаріон // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 3. – Житомир, 2003. – С. 250–267.
16. Brodowska-Honowska M. Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim / M. Brodowska-Honowska. – Kraków : PAN, 1960. – 276 s.

17. Hartmann H. Studien über die Betonung der Adjektiva in Russischen / H. Hartmann. – Leipzig Harrassowitz, 1936. – 81 p.
18. Kurkowska H. Budowa słowotwórcza przymiotników polskich / H. Kurkowska. – Wrocław : Zakład im. Ossolińskich, 1954. – 175 s.
19. Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik / W. Vondrák // Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 1924. – 724 s.

Джерела ілюстративного матеріалу

- ГА – Книги временныя и вбразныя Гевргиѧ мниха / В.И. Истрин // Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – СПб., 1920. – Т. 1. – 1920. – 612 с.
ДЗ – Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н.Н. Зарубин. – СПб. : Изд-во АН СССР, 1932.
Изб. 1076 – Изборник 1076 года : Тексты и исследования / изд. подгот. В.С. Голышенко и др. ; под. ред. С.И. Коткова. – М. : Наука, 1965. – 1091 с.
ПВЛ – Повѣсть временныхъ лѣтъ (906–1110) // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – Т. 1. – 1874. – С. 1–123.
СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : в 10 т. / гл. ред. чл.-корр. АН СССР Р.И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–1991.
Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб. : Типография императорской Академии наук, 1893–1912. – Т. I–III.
Усп. – Успенский сборник XII – XIII вв. / изд. подгот. А. Князевская и др. ; под ред. С.И. Коткова. – М. : Наука, 1971. – 752 с.
УСт – «Устав Студийский» по списку XII в. [Фрагмент] / подгот. к печ. Д.С. Ищенко // Источники по истории русского языка. – М. : Наука, 1976. – С. 109–130.
ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2003. – Вып. 1–30; под ред. О.Н. Трубачева и А.Ф. Журавлева. – М. : Наука, 2005. – Вып. 31–32; под ред. А.Ф. Журавлева. – М. : Наука, 2007–2012. – Вып. 33–38.
SP – Słownik Prasłowiański / pod red. F. Sławskiego. – Wrocław ets. : Ossolineum, PAN, 1974–2002. – Т. I–VIII.